

Felfedezés és értékörzés

Imre László: *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei.*

Barta János pályája és a szellemtörténet

magyar irodalom-
tudományban az
utóbbi fél évszázadban

PRO PANNONIA KIADÓI
ALAPÍTVÁNY, 2011

tok után. Intellektuális
kíváncsiságát egyszerre
vonzotta az irodalom

Barta János kiemelkedő értékű munkásságának köszönhetően meghonosodott a debreceni iskola fogalma. Barta János a legnehezebb időkben adott méltóságot és rangot az irodalomtudományi kutatásnak, irodalomtörténeti és irodalomtanári hivatásnak.

Erkölcsei és szaktudományi példakép volt egyszerre. Kérlelhetetlen következetességgel vállalta meggyőződését a legnehezebb időkben is. Volt bátorsága – egyedül is – helytállni olyan szakmai vitákban, amelyeknek szakmán túli következményei is voltak.

Az irodalomtudományi és tanári munkát egzisztenciális feladatnak érezte: az emberlét értelmezésének és alakításának semmi mással nem pótolható lehetőségét látta benne. A legkülönbébb módokon mutatott rá arra, hogy a nagy műben mindig nagy emberi problémák megvilágítására, föltárására és ezáltal megoldására történik kísérlet. Meggyőződése volt, hogy az emberi szellemnek és erkölcsnek különleges teremtményét, a nyelvi műalkotást csak akkor segítjük hivatása teljes értékű betöltéséhez, ha élményi szinten is felfogjuk, átéljük, közvetítjük, de ezt az élményt fogalmi szintre is emeljük, egyetemes horizonttal is szembesítjük. Tanulmányai ezért – önértékükön túl – a műalkotások titkainak kutatásához maradandó érvényű modellként is hasznosíthatók.

Barta János alapos filozófiai, lélektani, irodalomelméleti és esztétikai tájékozottsággal mindig az élményből indult ki, a műalkotás egészét vizsgálta, a műalkotás egyénisége érdekelt. Naprakész tájékozottsággal rendelkezett az irodalomtudomány legújabb külföldi és hazai törekvéseiről is, de sohasem futott a diva-

mint esztétikum s az abban megnyilatkozó ember mint jellem. Az új jelenségeket az irodalomismeret történelmi tapasztalatával szembeállította. Egyszerre tudott felfedező és értékörző lenni. A felfedezés és értékörzés kényes egyensúlyának megtalálása és működtetése, melyre Barta János életműve példát adott, ma is próbára tevő szellemi és erkölcsi feladat.

Imre László személyében a legméltóbb Barta-tanítvány vállalkozott arra, hogy pályáját szakszerűen mérlegelje, és elhelyezze a magyar irodalomtörténetben.

Könyvének előszava tágra nyitja a vizsgálódás horizontját. Az irodalom jelenségeit nem pillanatnyiségükben kívánja vizsgálni, hanem történelmi távlatban szemléli azokat. Nem az új jelenségek mohó számbavételét célozza meg, hanem azoknak az irodalom folyamatában való történelmi elhelyezését végzi el. Példái meggyőzőek. Együtt mutatják a változás és folytonosság értékeit. Felhívja a figyelmet arra is, hogy új összefüggések, új elismerések az irodalomban éppen a múlt perspektívájának segítségével nyerhetők. Szemléletének tágassága sok-sok összefüggést világít meg. Történeti folyamatában szemléli és szemlélteti az irodalmat, egyszerre figyel az állandóságra és a változásra.

Körütekintéssel vizsgálja meg a szellemtörténet meghatározó sajátosságait és összefüggéseit. Megmutatja, hogy a szellemtörténet indítéka a pozitívizmussal elégedetlen idealizmus, mely rendkívül összetett jelenség...

Dilthey szerint a szellemtudomány azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amelyeket az ember önmagából ért meg. Szerb Antal olyan gazdagnak tudja az irodalomtörté-

nész, hogy „letűnt időkét és irodalmi koro-
kat önmagból képes megérteni”.

A szellemtörténet elvetette a tudomá-
nyosságához nélkülözhetetlennek tartott mód-
szereket, az indukciót, a kauzalitást, az ob-
jektivitást. Azt vallotta, hogy a szellem sza-
bad áramlása nincs alárendelve materiális
tényezőknél

A szellemtörténet kulcsfogalma az él-
mény. A pozitívizmus részletekbe vesző ap-
rólékosságával szemben a szellemtörténet a
lényegét megragadó intuíció híve. „Intuício-
nak hívjuk azt a bizonyos szellemi szimpá-
tiát, mellyel valamely tárgy belsejébe visszük
magunkat, hogy azonosuljunk avval, ami
benne egyetlen és következőleg kifejezhetet-
len.” Az élmény a művek megértésen alu-
puló megközelítése.

Az élmény mellett a szellemtörténet má-
sik kulcskategóriája a szellem. A szellem az
emberi létezés autonómiáját jelenítette meg.

A korszellem mellett a szellemtörténet
másik meghatározó kategóriája az egyéniség.
Dilthey-t kiemelten érdekelte a személyiség,
Spranger pedig új tudományt is alapít, a ka-
rakterológiát. Dilthey számára a szellem
pszichológiai entitás és nem metafizikai.
A történelem úgy fogható fel, mint indivi-
duális akarati aktusok összessége.

A magyar szellemtörténet leginkább időt-
álló eredményei ezzel a pszichológiai irá-
nyultsággal állnak összefüggésben.

Értékszembesítés és jellegszembesítés ve-
zet el a szellemtörténeszre gyakran jellemző
tipológiák, ellentétek, sőt stílustörténeti szem-
beállítások megalkotásához. A szellemtörténet
a pozitívizmus evolucionizmusnak helyére cik-
likusan változó tipológiákat állított.

A szellemtörténet a korábbi merev kau-
zalitással szemben új fogalmakat használ. Az
értékteremtés leírására: az élmény, megértés,
kifejezés, szellem, sors stb. fogalmakat alk-
otta meg. Ezt a folyamatot szinte tapintha-
tó érzékenységgel mutatja be Imre László
könyve.

A magyar szellemtörténet választásai című
fejezet gazdagon számba veszi a magyar iro-
dalomtörténet azon fő alakjait, akiknek az
életműve a szellemtörténettel kapcsolatos.

Képet ad az egymástól jelentősen különböző
világképek szellemtörténeti találkozásáról.
Thinemann Tivadar, Lukács György, Hor-
váth János, Szerb Antal, Farkas Gyula, Jó
Tibor, Karácsony Sándor munkássága jelzi
ezt a gazdagságot, összetettséget.

Pontosan jellemzi Imre László a szel-
lemtörténet fő irányait és alakjait. Kezdet-
ben „konzervatív, nemzetcentrikus, mérték-
tartó” egyéniségek adták meg a rangját
(Horváth János, Szekfü Gyula), majd a né-
met szellemtörténet közvetlenebb hatása ér-
vényesült (Thinemann Tivadar, Farkas Gyu-
la). A harmincas évektől pedig egymástól
szemléletileg lényegesen különböző alkotó-
kat fogott egybe a szellemtörténeti jelleg
(Szerb Antal, Németh László, Féja Géza,
Karácsony Sándor).

A hasonló vonások kiemelése mellett a
különbségek megmutatása is fontos ténye-
zője Imre László munkájának.

Thinemann jellemzésekor azt is megvilá-
gítja, hogy a pozitívizmus és a szellemtörténet
nem válik el élesen egymástól. Megmutatja azt
is, hogy a fiatal Lukács György sokfelé tájéko-
zódik, „mintha a maga útját egymástól eléggé
messze eső intenciók alapján próbálná bejár-
ni”. Kitűnő Horváth János és a szellemtörté-
net kapcsolatának a bemutatása is. Azzal jel-
lemzi Horváth Jánost, hogy el akart és el is
tudott szakadni a „szűklátókörű” pozitívizmus-
tól, de többet és mást akart adni a szellemtör-
ténet „fantazmagóriáinál”.

*A magyar szellemtörténet forrásai és feltéte-
lei* című fejezetet azzal a megállapítással in-
dítja Imre László, hogy Dilthey és követői
azért segíthették hozzá a magyar eszmélke-
dők új és korszakos felismerésekhez, mert
ezek feltételei a magyar hagyományokban
adottak voltak. Ez a gazdag hagyományok-
ban gyökerezés csak az egyik magatartásel-
vünk. Nem kevésbé lényeges a másik sem, a
minden időben új megoldásokat kereső ma-
gatartás. Ez azért is nagyon fontos, mert a
magyarság tele van gátló és visszahúzó ele-
mekkel, melyektől meg kellene szabadulnia.

A magyar szellemtörténet különleges
sokszínűséget mutat. Szellemi nivójából és
sokféleségéből ered belső értékeltettsége.

A második világháború után a szellem-történet „megszűnt létezni”, „reakciós” irányzatnak minősítették. Jellemző, hogy Lukács György 1918-ban búcsút mondott a szellem-történetnek, de gondolkodásmódjából a nyomai sohasem tűntek el. Azt is kimutatja Imre László, hogy Lukács szellem-történeti és marxista korszaka közt többféle összefüggés, sőt folytonosság van.

Barta János gazdagon számot vet a különféle nyugati filozófiai nézetek magyarországi hatásával. Érzékenyen figyel arra is, hogy egy-egy filozófiai koncepció milyen új értelmezést kapott a magyarországi közegben.

Az is kitűnő érdeme Barta Jánosnak, hogy tiltott kategóriákat – mint az érték, egzisztencialitás, metafizika – szemléletgazdagító módon szóba hoz. Ez értékes előkészítése volt annak, hogy a '70-es, '80-as évekre ne csupán egy marxista-pozitivisták koncepció álljon rendelkezésre.

Összetetten elemzi Imre László azt a folyamatot, melynek során nemcsak a '60-as évek esztétikai gondolkodásában maradandónak bizonyuló felismerések és szempontok (karakterológia, értékelmélet, élményesztétika) segítségével, hanem a medialitás, a kultúratudomány iránykereső kezdeményezői is éppen a szellem-történészek közt találnak rá szellemi elődeikre.

A szellem-történet előzményeinek, jellegének és utóéletének értékelő, de kritikával is illető számbavétele után sok árnyalatú, gazdag portrét rajzol Imre László Barta János szellem-történészi munkásságáról.

Miként a szellem-történet bemutatása, úgy a Barta János pályarajza is szigorú belső rendet követ. A kibontakozás és kiteljesedés után a felszámolás számbavétele következik. Ebben viszont arra is figyel, hogy milyen sok szemléleti értéket tett maradandóvá.

Barta János első könyve, *Az ismeretlen Madách* (1931) a szellem-történet mintadarábjá, melyben Barta nem irodalomtudósként, hanem karakterológusként szólal meg. Valóságos karakterológiai térképet készít. Személyiség-megközelítése Spranger „megértő pszichológiájától” kapott ihletet. *Az ismeretlen Madách* pályakezdő szerző értékes

műve. Módszert és fogalmakat a szellem-történettől vesz át, igazságkereső eltökéltsége viszont mindvégig jellemző lesz rá.

Nagyszabású terve az, hogy az egzisztencialista filozófiai kategóriáival írja le a magyar romantikus költészet néhány óriását. Ekkori Berzsenyi, Vörösmarty, Madách és Ady értelmezése egyéni látásmód feledhetetlen irodalmi megnyilatkozása.

„Uralja tehát Barta János 1931 és 1948 között írt tanulmányait a romantika metafizikai élményének egzisztencialista filozófiai kategóriákkal való leírása, ez azonban egy szélesebb szellem-történeti kontextusba ágyazódik.”

Az induláskor karakterológus, majd filozófus Barta János Berzsenyi, Vörösmarty, Madách, Ady metafizikai mélységű kötetének vizsgálatával jut el addig, hogy immansz irodalmi fogalmi háló birtokába jusson. Ekkor azonban autonóm fejlődésének ellentmondó irodalomszemlélet keretei közé kerül. Ennek korrekcióját majd fiatalkori mestereinek szempontjaihoz igazodva kísérel meg.

Imre László könyvének utolsó fejezete a szellem-történet értékeinek továbbélését vizsgálja. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az idő meghaladta a szellem-történet bizonyos elgondolásait. Ezek Barta János által jelzett bírálata nem megalkuvás, hanem a tények számbavétele. Barta János sohasem volt bigott szellem-történész. Megbecsülést érdemel viszont az a példaértékű bátor tudósi magatartása, mellyel a szellem-történet tiltása idején is vállalta és hangoztatta annak értékeit. Így lett az ötvenes-hatvanas évek szemlélet-tágító vitáinak súlyos megrovásokban részvett főszereplője.

Kitűnően mutatja be Imre László könyve azt a folyamatot szellemi küzdelmet, amelyet Barta János a korszak irodalomszemléletének gazdagításáért vívott. Tanulmányok sorában bírálta a marxista tükrözélméletet. Az 1954-es Jókai-évfordulót a romantika, illetve a romantikus Jókai rehabilitálásának alkalmává tette. *Jókai és a művészi igazság* című tanulmánya kimondja, hogy Jókai művészi jelentősége „nem a szó szigorú értelmében vett valóság tükrözése”,

hanem emberi értékek bőségének az intenzív megjelenítése. 1956-ban írt tanulmánya, *A romantika mint esztétikai probléma* már szisztematikusan fejti ki, hogy a művészetnek a szűkebben értett tükröztetés mellett felszabadító, agitatív, felemelő, gyönyörködtető, életintenzitást fokozó, vallomástevő funkciója is létezik, ami a romantikában jut szóhoz.

Az Irodalomtörténeti Társaság 1955-ös kongresszusán *A kritikai realizmus kérdései a XIX. század magyar irodalmában* című vita-indítója az eszményítő realizmus kategóriáját vezeti be Arany és Gyulai idealizálásának megvilágítására.

Tanulmányok sorában tágítja az irodalomszemléletet. Elsősorban a szellemtörténet ösztönzéseit kamatoztatja az érzelmi megismerés és a kifejező funkció körültekintő vizsgálatával.

Hasonló szemléleti nyitottsággal néz szembe az avantgárd és az érték problémájával. Már a tükrözésemeléttel szemben hangsúlyozta a romantika metafizikai pers-

pektíváját és önkifejező indíttatását. Most az ábrázoló funkciót az avantgárd esetében kiegészíti a kifejező és az alakító vagy játék funkcióval. Így teremt új lehetőséget az avantgárd esztétikai befogadása számára.

Elmélyülten foglalkozott Barta János az esztétikai értékkel is. Akadémiai székfoglalóját is *Az érték problémája az irodalomtudományban* címmel tartotta 1968-ban.

Számba veszi a speciális esztétikai értékeket és az esztétikai minőségeket. Az esztétikai értékelést szellemtörténeti alapon képzei el. A meghatározó ifjúkori Spranger-hatás Barta kései évtizedeiben is érvényes, s nemcsak művészetfilozófiai és axiológiai témákban, hanem (mint a pályakezdés időszakában) karakterológiai tekintetben is.

Barta János olyan tudós volt, akinek legtöbb szellemi erőt a szellemtörténeti iskola ösztönzése adtak ahhoz, hogy művészi világképében a legkülönfélébb szemléleti elemeket szervesen hasznosítsa.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

GÖRÖMBEI ANDRÁS (1945) Debrecenben élő irodalomtörténész, egyetemi tanár, akadémikus. A *Hitel* főszerkesztője.

